

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Tweedracht maakt macht: de PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)

Mellink, B.

DOI

[10.18352/bmgn-lchr.7309](https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.7309)

Publication date

2011

Document Version

Final published version

Published in

Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden

License

CC BY

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Mellink, B. (2011). Tweedracht maakt macht: de PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966). *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 126(2), 30-53. <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.7309>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (<https://dare.uva.nl>)

Tweedracht maakt macht

De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie

(1946-1966)¹

BRAM MELLINK

Divide and Rule: The Dutch Labour Party (PvdA), the Breakthrough and the Emerging Polarisation Strategy (1946-1966)

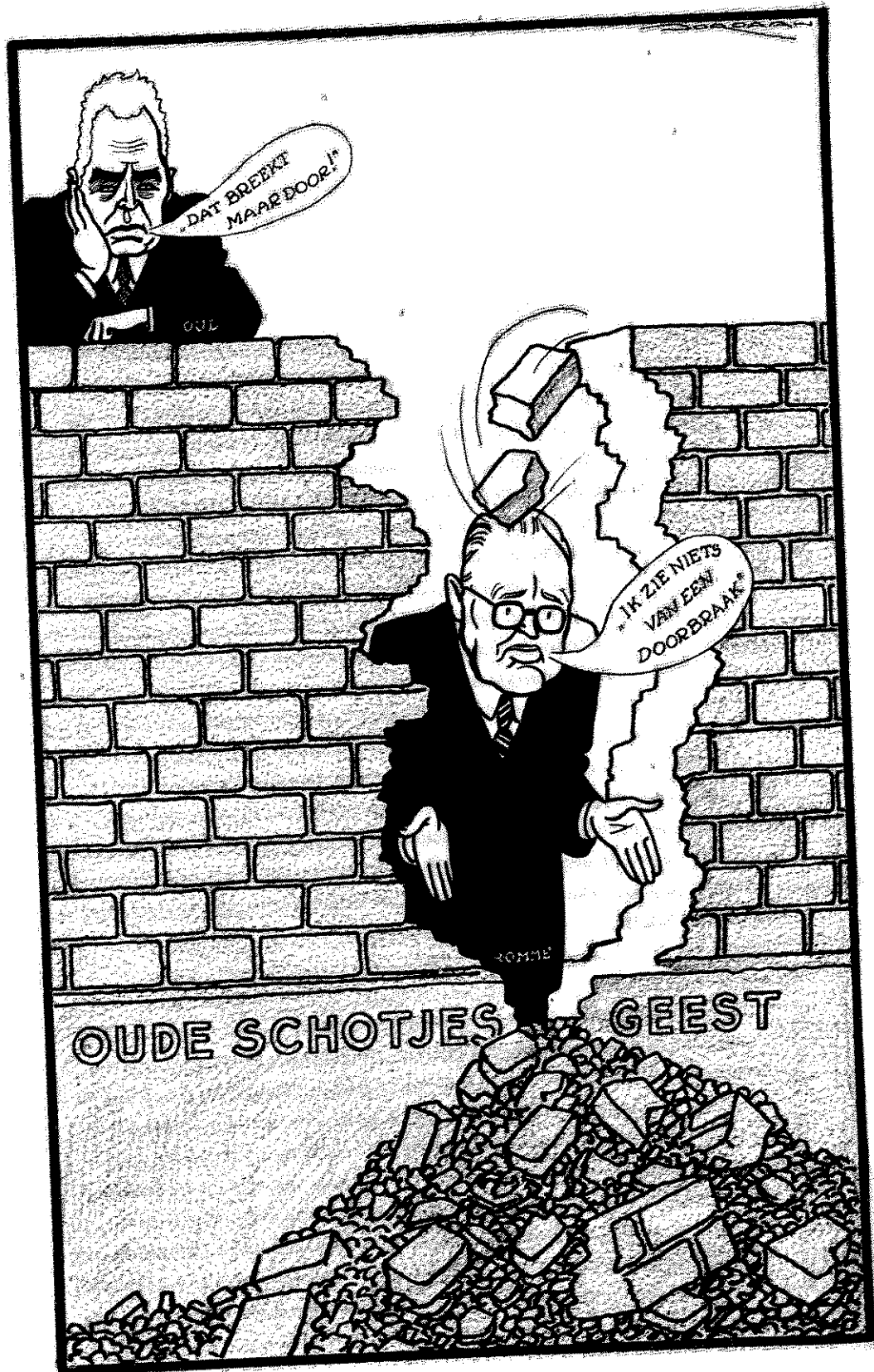
In 1966, after a lengthy debate in the Dutch parliament, the Cals cabinet came to a sudden end. As a motion proposed by Norbert Schmelzer, the parliamentary leader of the prime minister's own Catholic party precipitated the cabinet's fall, 'Schmelzer's Night' received an iconic status in Dutch political history. Many historians have interpreted Schmelzer's Night as the birth of a Social Democratic 'polarisation strategy': differences between Left and Right were exaggerated in order to divide the confessional parties along ideological lines. Established analyses ascribe the development of this polarisation strategy to the ascendancy of a younger generation in Dutch politics. This article argues instead that the polarisation strategy of the late 1960s was not so much caused by a new generation, but rather emerged as a consequence of postwar Social Democrats' efforts to abolish pillarisation (*verzuiling*) in Dutch society.

In de winter van 1946 werd in de Nederlandse politiek een nieuw begin gemaakt. In aanloop naar de eerste naoorlogse verkiezingen sloten de Nederlandse socialisten, vrijzinnig-liberalen en christen-democraten een politiek verbond: samen gingen zij op in de Partij van de Arbeid (PvdA), een nieuwe, sociaaldemocratische partij.² Willem Drees vergeleek het verbond met de samenkost van kleine en grotere riviertjes die zich verenigden tot een grote, sterke stroom:

Moge hij weldra breken door de vaak zo dorre velden der Nederlandse politiek, die doen groenen en tot vruchtbaarheid brengen, en moge hij bovendien naar de toekomst dragen schepen met een rijke lading, een lading van socialisme en democratie, van bestaanszekerheid en stijgende welvaart, van menselijkheid en recht, van geestelijke en zedelijke verheffing.³

¹ L.J. Jordaan, 'Doorbraak – commentaar', 7 mei 1955.

Atlas van Stolk, Rotterdam.

Drees sprak grote woorden. De oprichters van de PvdA hadden dan ook verstrekkende ambities. De nieuwe Partij van de Arbeid beschouwde zichzelf als méér dan de som der delen, meer zelfs dan een 'gewone' politieke partij. Als 'doorbraakpartij' verbond de PvdA zich met de zogenaamde doorbraakbeweging, die kort na de bevrijding van Nederland veel stof deed opwaaien.

De naoorlogse doorbraakbeweging werd voornamelijk omstreden vanwege haar uitgesproken opvattingen over de relatie tussen godsdienst en politiek. Doorbraakvertegenwoordigers bekritiseerden de vervlechting van religie en politiek die vanaf de negentiende eeuw in Nederland was ontstaan. Confessionele partijen verenigden sinds 1879 burgers van uiteenlopende politieke gezindten: zowel progressieven als conservatieven kwamen daardoor in dezelfde politieke partij terecht. Niet de politieke overtuiging maar een gevoel van godsdienstige verwantschap bracht hen samen, aldus de doorbraakgedachte. Maar de Bijbel bood geen politiek program, op basis van levensbeschouwing kon geen politiek worden gevoerd. Als de macht van de confessionele partijen werd doorbroken, kon een geseculariseerd politiek bestel ontstaan. Dat zou de kwaliteit van politiek en godsdienst ten goede komen: enerzijds werd de 'ware' politieke tegenstelling tussen conservatief en progressief niet langer gemaskeerd, anderzijds werd godsdienst niet langer door politieke strijd bezoedeld.

De doorbraakgedachte die na de Tweede Wereldoorlog door de PvdA werd uitgedragen schiep aanvankelijk hoge verwachtingen bij haar pleitbezorgers. De aanduiding 'doorbraakpartij' geeft al een eerste indruk van het grote belang dat in PvdA-kringen aan de doorbraak werd gehecht. Op het stichtingscongres van de partij stond de doorbraak centraal, zoals verkondigd door de hervormde dominee Willem Banning, een van de belangrijkste voortrekkers van de doorbraakbeweging.⁴ In het eerste (voorlopige) beginselprogramma van de PvdA werd de doorbraak zelfs genoemd vóór

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn masterscriptie 'Prille polarisatie. De Partij van de Arbeid en haar strijd voor politieke ontzuiling (1946-1966)' (2008), online in te zien via <http://dare.uva.nl/scriptie/281465>. Met dank aan Peter van Dam, James Kennedy, Kees-Jan van Klaveren, Peter Romijn, de redactie en mijn referenten voor hun commentaar op eerdere versies.

2 Deze groepen behoorden voor de oorlog groten-deels tot de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond

(VDB) en de Christen-Democratische Unie (CDU). Daarnaast namen ook enkele 'politiek daklozen', voornamelijk afkomstig uit de Christelijk-Historische Unie (CHU) deel.

3 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Partij van de Arbeid (PvdA), inv. nr. 140, 'Het Nieuwe Begin. Verslag van het Stichtingscongres van de Partij van de Arbeid', 42-43.

4 Bart Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002) 252-260.

het socialisme.⁵ Toch liep deze voor de naoorlogse sociaaldemocratie zo veelbelovende doorbraakgedachte uit op een deceptie.

Veel onderzoekers trokken daaruit de conclusie dat de doorbraak was mislukt en zochten naarstig naar de oorzaak. Volgens verschillende van hen, waaronder de politicoloog Philip van Praag, schoot de doorbraak tekort als electorale strategie voor de PvdA: de partij wilde kiezers uit confessionele milieus winnen en bestreed daarom de christelijke partijen, die godsdienstige arbeiders bij haar weghielden.⁶ Toen de confessionele partijen in 1946 onverzwakt terugkeerden, was de doorbraakstrategie dus mislukt. Een tweede historiografische traditie accentueert vooral de teleurstelling over de ogenschijnlijke teloorgang van de doorbraakidealen. Deze historici beschouwen de doorbraak niet zozeer als een partijpolitieke strategie, maar als een brede, geestelijke vernieuwingsbeweging, gedragen door idealisten met weinig politieke ervaring.⁷ Deze politieke naïvelingen slaagden er echter niet in om de eensgezinde samenleving te bereiken die zij voor ogen hadden.⁸ De doorbraak lijkt dus als strategie en ideaal te zijn mislukt.

Wie het succes van de doorbraak afmeet aan electoraal succes of aan de volledige verwezenlijking van de achterliggende idealen, komt onherroepelijk tot de slotsom dat de doorbraak in 1946 niet slaagde. Deze 'mislukking' had echter wel verstrekkende gevolgen, gevolgen die zich aan ons zicht onttrekken wanneer de doorbraak alleen aan haar directe resultaat wordt afgemeten.⁹ In dit artikel zal ik allereerst betogen dat de doorbraak als grondslag voor de PvdA veel bestendiger was dan tot nu toe door historici wordt aangenomen. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw presenteerde de PvdA zich als doorbraakpartij bij uitstek, pas in 1977 werden de verwijzingen hiernaar uit haar beginselen geschrapt. De gedachte dat godsdienst en politiek ontkoppeld moesten worden, ter bevordering van het democratische en het religieuze leven, heeft tot die tijd de beginselen van de PvdA bepaald. In de jaren vijftig

5 Citeerd in: Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 511.

6 Philip van Praag Jr., *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990) 16-17; J.C.H. Blom en W. ten Have, 'De sociaaldemocratie tussen doorbraak en coalitie: een klassiek dilemma', *Socialisme en Democratie* 43 (1986) 3-8, aldaar 4; J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland II. De tijd na 1940* (Assen 1999) 34, 59; Ton van der Schans, 'Wat bezielde ze? Over de oorsprong, het streven en de actualiteit van de doorbraak', *Transparant. Orgaan van de Vereniging van Christen-Historici* 5 (1994) 14-22, aldaar 14-15.

7 Vergelijk Tity de Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (Hilversum 1996); Herman de Liagre Böhl, 'Willem Banning in de Partij van de Arbeid. Een verloren strijd om de doorbraak', *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1991) 47-81; J.Th.M. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978).

8 De Vries, *Complexe consensus*, 280.

9 Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009) 10, 12-13.

baseerde de PvdA haar strategie tegenover de confessionele partijen op de doorbraakgedachte.

Inzicht in de doorwerking van de doorbraak biedt echter meer dan een goed begrip van de sociaaldemocratie in de jaren vijftig. Als middel in de strijd voor een niet-confessionele democratie vertoont de doorbraakgedachte van de jaren vijftig opvallende overeenkomsten met de polarisatiestrategie die de PvdA vanaf de jaren zestig onder Joop den Uyl voerde. De polariserende PvdA richtte zich vanaf het einde van de jaren zestig op het uiteendrijven van de confessionele partijen door hun kiezers voor de keuze tussen conservatieve of progressieve politiek te stellen. Tot nu toe is de opkomst van de polarisatiestrategie in de late jaren zestig toegeschreven aan de intrede van een jongere generatie in de politiek, de partij Democraten '66 (D'66) en de PvdA-pressiegroep Nieuw Links.¹⁰ Dit generatieperspectief, dat de jaren vijftig en de jaren zestig scherp tegenover elkaar stelt, wordt in de algemene historiografie steeds meer bekritiseerd, maar is in de sociaaldemocratische literatuur nog springlevend.¹¹

In het tweede gedeelte van dit artikel relatieveer ik deze breuk en leg ik een rechtstreeks verband tussen de doorbraakgedachte van de jaren vijftig en de polarisatiestrategie van de late jaren zestig. Al was de polarisatiestrategie sterk verbonden met de opkomst van een nieuwe, jonge generatie in de politiek, zij lag in het verlengde van de oude doorbraakwens. Zo bezien vormt de doorbraak een verbindende schakel tussen de jaren vijftig en de jaren zestig. De aandacht voor dit verband is op zichzelf niet nieuw.¹² Kennedy heeft de doorbraak gemarkeerd als moment waarop oudere maatschappelijke elites, in hun wens om bij de tijd te blijven, de vlucht naar voren kozen en zich inzetten

10 Van Praag, *Strategie en illusie*, 8-9.

11 Voor kritiek op de scheidslijn tussen beide tijdvakken, zie met name: Doeko Bosscher, 'De jaren vijftig epischer geduid', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 209-226 en J.C.H. Blom, "'De Jaren Vijftig'" en "'De Jaren Zestig?'"', *ibidem*, 517-528.

12 Hoewel de aandacht voor de doorwerking van de doorbraak in de Nederlandse politiek zeer beperkt is gebleven, hebben verschillende auteurs de geleidelijke culturele vernieuwing in de jaren vijftig wel op andere maatschappelijke terreinen beklemt. De vernieuwingsidealen die hier groeiden, hadden vaak sterke overeenkomsten met de doorbraakgedachte. Prominente doorbraakaanhangers waren dan ook sterk in deze vernieuwingsbewegingen vertegenwoordigd.

Vergelijk Ido Weijers, *Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig* (Amsterdam 1991) over de opkomende idealen van persoonlijke verantwoordelijkheid en zelfontplooiing in de jaren vijftig. Ook Evelien Tonkens wijst in haar analyse van de Dennendal-affaire op de naoorlogse ontwikkeling van zelfontplooiing als ideaal, zie: Evelien Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig* (Amsterdam 1999). Zie over de 'geestelijke wederopbouw' en de doorwerking van de doorbraakretoriek ook: Leonie de Goei, *De psychohygiënist. Psychiatrie, cultuurkritiek en de beweging voor geestelijke volksgezondheid in Nederland 1924-1970* (Nijmegen 2001) 182-185.

voor 'geestelijke vernieuwing'.¹³ Hun angst om uit de tijd te raken zou hen in de jaren zestig toeschietelijk hebben gemaakt ten aanzien van vernieuwingsgezinde jongeren. Tegenover deze defensieve houding die Kennedy aan de doorbraakaanhangers toeschrijft, benadruk ik echter de actieve, offensieve houding van een oudere generatie doorbraaksocialisten. Zoals ik zal betogen was het daarom eerder een oude, dan een jonge generatie sociaaldemocraten die de contouren schetste voor de polarisatiestrategie van de late jaren zestig en zeventig.

De doorbraak wordt in dit artikel opgevat als democratisch ideaal en als electorale strategie. De ideologische en strategische discussie over de doorbraak werd in de eerste plaats binnen de PvdA zelf gevoerd. Het interne partijdebat stel ik daarom in deze bijdrage voorop. Dit debat is systematisch geanalyseerd op basis van de notulen van partijbestuursvergaderingen, vergaderingen die destijds werden bijgewoond door prominente partijleden van uiteenlopende geledingen, van premier Drees tot de econoom en PvdA-ideoloog Hein Vos, van de voorzitters van religieuze werkgemeenschappen tot de fractievoorzitters. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van de archieven van de diverse partijcommissies binnen de PvdA, waaronder de commissies-Beginselprogramma en de interne partijcommissie Parlementaire Democratie. Een analyse van de congres toespraken, het propagandamateriaal en de verkiezingsprogramma's levert tenslotte een beeld op van de manier waarop de PvdA de doorbraak publiekelijk uitdroeg.

Involed en betekenis van de doorbraak

In de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog was Nederland een ideologisch sterk verdeeld land. Katholieken, protestanten, socialisten en liberalen hadden zich vanaf de negentiende eeuw politiek georganiseerd. Ook de samenleving was in veel opzichten verkaveld geraakt: of het nu ging om het omroepbestel, de scholen, de vakbonden of de vrijetijdsbesteding, in veel gevallen waren deze uiteenlopende terreinen op levensbeschouwelijke grondslag georganiseerd.

De naoorlogse roep om een 'doorbraak' en 'vernieuwing' was een blijk van onvrede over deze afzonderlijke organisatievormen die, volgens pleitbezorgers van de doorbraakgedachte, tot veel politieke en religieuze verdeeldheid hadden geleid. De strijd om een doorbraak

13 James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 27-28.

van de vooroorlogse geloofsverdeeldheid was geen uniek Nederlands verschijnsel. In België beoogde de Union Démocratique Belge (UDB) een vergelijkbare doorbraak van de vooroorlogse verhoudingen.¹⁴ En hoewel de geloofsverdeeldheid in Frankrijk minder opspeelde, leefde ook hier de overtuiging dat de vooroorlogse maatschappelijke orde niet ongewijzigd kon terugkeren.¹⁵

Opvallend genoeg kwam van de voorgenomen vernieuwing in Nederland, ook in vergelijking met het buitenland, opvallend weinig terecht. Anders dan in Frankrijk, waar na aanvaarding van een nieuwe grondwet in 1946 de Vierde Republiek was ingeluid, werd in Nederland een samenwerking tussen sociaaldemocraten en katholieken voortgezet die in feite al voor de oorlog bestond. Nederland kreeg geen nieuwe grondwet, het bestaande partijstelsel bleef gehandhaafd en na de verkiezingen van 1946 keerden de vooroorlogse politieke partijen *grosso modo* in vergelijkbare machtsverhoudingen terug. Slechts een maand voor de verkiezingen verklaarde de latere premier Willem Drees in het partijbestuur dat het gespeelde percentage stemmers op de PvdA (37%) 'wel goed, maar niet daverend' was.¹⁶ De verkiezingsuitslag bleef daar ver bij achter: de PvdA sleepte 29 van de honderd parlamentszetels in de wacht. Dat was niet alleen een aanmerkelijke teleurstelling voor Drees, maar ook een slechtere uitslag dan de grootste pessimist in de partij had durven voorspellen.¹⁷ Als electorale strategie mislukte de doorbraak in 1946 volkomen en menig historicus en politicoloog heeft daar nadien ook op gewezen.¹⁸

De doorbraak was echter meer dan een electorale strategie. Zij omvatte een gemeenschapsideaal voor de naoorlogse samenleving, een duidelijke visie op de scheiding tussen religie en ideologie en een plaatsbepaling tegenover de confessionele partijen. De PvdA koos de doorbraak tot haar voornaamste beginsel en nam daar na de verkiezingsuitslag van 1946 niet lichtzinnig afstand van. Bovendien had de naoorlogse oproep tot vernieuwing daarvoor teveel losgemaakt. Want hoewel de confessionele partijen hun electorale positie handhaafden, werden zij door voorstanders van de doorbraak wel degelijk in de verdediging gedrukt. Confessionele politiek stond in doorbraakkringen gelijk aan tweedracht: door de vervlechting van politiek en religie was een 'hokjes- en schotjesgeest' (verzuiling) ontstaan met onnodige religieuze twisten en

14 E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België II. 1914-1980* (zevende druk; Amsterdam 2005) 218.

15 Beyens, *Overgangspolitiek*, 222.

16 IJSC, Archief PvdA, inv.nr. 22A, Notulen partijbestuur d.d. 27 april 1946, 2.

17 J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 165.

18 Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, 34, 59; Van Praag, *Strategie en illusie*, 16-17; Van der Schans, 'Wat bezielde ze', *Transparant* 5 (1994) 14, 15; Blom en Ten Have, 'De sociaaldemocratie tussen doorbraak en coalitie', 4.

politieke stagnatie tot gevolg. Vertegenwoordigers van confessionele partijen werden dus, omdat zij zich inzetten voor christelijke politiek, verantwoordelijk gemaakt voor de verdeeldheid van de natie.¹⁹ Zo werden zij gedwongen om hun eigen positie in het politieke bestel te verdedigen.

De oproep tot nationale eenheid sloeg intussen wel degelijk in brede kringen aan. In de naoorlogse Nederlandse samenleving werden meerdere initiatieven genomen om groepen met uiteenlopende belangen gezamenlijk aan de onderhandelingstafel te krijgen. De oprichting van de Stichting van de Arbeid (1945) en de Sociaal-Economische Raad (1950) zijn hier bekende voorbeelden van. De sociaaldemocratische wens om religieuze gespletenheid te verminderen vertoonde echter vooral overeenkomsten met de wensen van de Nederlandse Hervormde Kerk. De Hervormde Kerk, die zich vanuit haar vroegere positie als volkskerk sterk met de natie verbonden voelde, had de kerkbanken sinds de late negentiende eeuw gestaag zien leeglopen. Het aantal buitenkerkelijken steeg snel en verschillende kerkafsplittingsen, waaronder de Doleantie van Abraham Kuiper in 1886, hadden het aanzien van de kerk aangetast.²⁰ Na de oorlog maakte de Hervormde Kerk van de nood een deugd en richtte zij de blik naar buiten. De Synode keurde de heersende geloofsverdeeldheid expliciet af en sprak zich uit voor 'de eenheid van het gehele volk, als geroepen tot de dienst van God, boven de gescheidenheid in volksdelen'.²¹

Hierdoor voelden veel hervormden zich aangetrokken tot de PvdA. Door religie uit het politieke strijdtonel te verbannen, hoopten zij het verval van de Hervormde Kerk te keren en daardoor bij te dragen aan een betere samenleving. Zij bepleitten voornamelijk een ruim, samenbindend godsbegrip als fundament voor de wederopbouw van Nederland.²² Naast deze groep hervormden stonden oude SDAP-prominenten zonder religieuze grondslag, zoals de naoorlogse fractievoorzitter Marinus van der Goes van Naters, die andersoortige bezwaren hadden tegen religie in de politiek. Zij meenden dat de confessionele partijen groepen kiezers met tegenstrijdige belangen

19 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 31.

20 Voor een kort overzicht van de afkalving van de Nederlandse Hervormde Kerk zie de *Volkstelling van 1971*, deel 13, hoofdstukken 2 en 9. Online te raadplegen via <http://www.volkstellingen.nl> (geraadpleegd op 10 mei 2011).

21 F.H. Landsman en L.H. Ruitenbergh (eds.), *Documenten Nederlandse Hervormde Kerk. Verklaringen, kanselafkondigingen, boodschappen, herderlijke brieven en rapporten, uitgevaardigd door of namens de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk in de jaren 1945-1955* ('s-Gravenhage 1956) 26.

22 Duidelijke voorbeelden hiervan zijn te vinden in de naoorlogse geschriften van de hervormde Willem Banning, een van de meest invloedrijke partij-ideologen van de PvdA in de jaren veertig en vijftig. Zie met name W. Banning, *De dag van morgen. Schets van een personalistisch socialisme. Richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven* (Amsterdam 1945) 158-159. Zie verder: Ph. Kohnstamm, W.P.J. Pompe en H.R. Hoetink, *Personalistisch socialisme. Naar drieërlei fundering* (Amsterdam 1945).

aan zich wilden binden. Denkend vanuit het kader van sociaal-economische tegenstellingen en klassenstrijd verzette deze groep zich hiertegen. Politiek hoorde niet over 'oneigenlijke' religieuze tegenstellingen, maar over de keuze tussen progressief en conservatief te gaan. Confessionele partijen, die kiezers bonden op basis van religieuze overtuiging, maskeerden deze 'werkelijke' politieke tegenstelling.

De doorbraakchristenen en de oud-SDAP'ers kwamen dus voort uit sterk verschillende levensbeschouwelijke milieus en hun idealen van de toekomstige samenleving liepen op veel gebieden uiteen. Terecht is opgemerkt dat achter discussies over de doorbraak lang niet altijd dezelfde toekomstverwachtingen schuilden.²³ Verschillende doorbraaksocialisten hanteerden hun eigen definities van de doorbraak, met alle onduidelijkheid van dien. Kennis over deze verschillen van inzicht is voor een goede analyse van de doorbraakdiscussie onontbeerlijk.²⁴ Dat neemt echter niet weg dat, bij al die verscheidenheid, één richtinggevend uitgangspunt bestond. De doorbraakchristenen en de oud-SDAP'ers deelden een zeer herkenbaar gemeenschappelijk belang dat vooralsnog slechts weinig aandacht heeft gekregen.

Dit gemeenschappelijke belang wordt scherp zichtbaar in de notulen van de commissie die het eerste beginselprogramma van de PvdA opstelde.²⁵ In de commissie waren oud-SDAP'ers en hervormde doorbraaksocialisten het vooral oneens over de betekenis van het historisch-materialisme, over de noodzaak van een doorbraak was de overeenstemming juist groot.²⁶ Als godsdienst in de politiek werd teruggebracht van grondslag tot inspiratiebron, zou dat volgens beide groepen de helderheid van de politieke keuzes ten goede komen. Politiek ging in die visie niet langer over het toepassen van godsdienstige principes, maar over het blootleggen van de tegenstelling tussen progressief en conservatief. Zodoende kon ook religieuze verdeeldheid worden voorkomen, omdat religie niet langer besmet raakte door de politiek. Het verbond van de doorbraak bood dus uitzicht op een betere samenleving, zowel voor de hervormde doorbraaksocialisten als voor klassieke SDAP'ers van het eerste uur.

23 De Vries, *Complexe consensus*, 209.

24 Zie De Vries, *Complexe consensus*.

25 De notulen van de commissie-beginselprogramma werden eerder verloren gewaand. Bart Tromp vermeldt in *Het sociaaldemocratisch programma*, 264-265 dat hij de notulen niet heeft kunnen vinden maar ik vond ze tijdens mijn scriptieonderzoek grotendeels terug in het PvdA-archief bij

het IISG, inventarisnummer 1300. Een uitgebreide analyse van de discussies binnen de commissie-beginselprogramma is te vinden in mijn scriptie 'Prille polarisatie', 38-42.

26 IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1300, Notulen commissie-beginselprogramma 1946-1947 d.d. 14 oktober 1946, 1-4.

De doorwerking van de doorbraak

Hoewel de PvdA niet de politieke entree maakte waarop door partijleden was gehoopt, bracht de eenheidswens van de doorbraak uiteenlopende groepen bijeen en vond zij ook buiten de eigen partij weerklank. Gesterkt door dit succes hield het partijkader vast aan het doorbraakideaal en werden waarborgen geschapen om de continuïteit van de doorbraakgedachte te verzekeren, de verkiezingsnederlaag ten spijt. Op organisatorisch vlak ontstonden 'werkgemeenschappen' binnen de PvdA, verenigingen voor gelovigen die zich in eigen kring wilden bezinnen op sociaaldemocratische politiek.²⁷ Het initiatief daartoe was genomen door de protestant G.E. van Walsum, maar het partijbestuur ondersteunde het initiatief van harte en vroeg gelijk aan de katholieken binnen de partij om hetzelfde te doen.²⁸ Zo ontstonden de protestantse, de katholieke en de humanistische werkgemeenschappen.

Ogenschijnlijk waren de werkgemeenschappen een soort zuilen binnen de partij, maar in feite 'bewezen' zij aan de buitenwereld dat de PvdA aan gelovigen ruimte bood. Zo fungeerden de werkgemeenschappen binnen de PvdA als proeftuin voor het model van politieke geestverwantschap bij levensbeschouwelijke diversiteit en demonstreerden zij de haalbaarheid van de doorbraak.²⁹ In 1947 verankerde de PvdA haar doorbraakkarakter in het beginselprogramma door te verklaren dat zij principieel openstond voor 'personen van zeer verschillende levensovertuiging' en dat zij het waardeerde wanneer partijleden hun godsdienst openlijk beleden.³⁰

Concurrerende partijen stemden intussen hun politieke koers op de doorbraakgedachte af. De Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) werd in december 1945 omgedoopt tot de Katholieke Volkspartij (KVP) die als 'programpartij' openstond voor een ieder die het politieke programma kon onderschrijven, een verbreding van de christelijke beginselen die zich overigens ook in het buitenland voordeed.³¹ Hoewel de aanhang van de KVP nauwelijks veranderde, betekende deze koerswijziging feitelijk een knieval voor de doorbraak: de KVP vond het blijkbaar niet langer legitiem om kiezers op basis van hun geloofsovertuiging officieel uit te sluiten.³² De Volkspartij

27 F. d'Haens, 'De katholieke werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid en de politieke doorbraak', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 4 (1974) 59-98, aldaar 60.

28 M.T.C. Blom en A.C.M. Peek, 'De Protestants-Christelijke Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid 1946-1956', *Utrechtse Historische Cahiers* 2 (1981) 1-106, aldaar 21.

29 Beginselprogramma PvdA 1947, 7. <http://www.rug.nl/dnpp/politiekePartijen/pvda/beginselPro->

[grammas/begProg47.pdf](http://www.rug.nl/dnpp/politiekePartijen/pvda/beginselPro-grammas/begProg47.pdf) (geraadpleegd op 10 mei 2011).

30 'Beginselprogramma PvdA 1947, 7.

31 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 33. In Duitsland werd in 1945 de Christlich Demokratische Union (CDU) als brede christelijke programpartij opgericht. In België werd die positie ingenomen door de Christelijke Volkspartij (CVP), die eveneens in 1945 tot stand kwam.

voor Vrijheid en Democratie (vvd), die in 1948 werd opgericht, ging verder en parafraseerde het PvdA-beginselprogramma in de verklaring dat 'gelijk inzicht aangaande staatkundig beginsel bestaanbaar is, ondanks verschil van mening omtrent de diepste levensgrond'.³³

Intussen werden ook in sommige kerkelijke kringen geluiden opgevangen die een afkeer van geloofsverdeeldheid uitdrukten. Dit sentiment speelde een rol bij de oprichting van de Wereldraad van Kerken, een internationaal overlegorgaan dat in 1948 in Utrecht werd opgericht.³⁴ Kerkelijke leiders oefenden hier kritiek uit op de vooroorlogse verdeeldheid en het daaruit voortkomende onvermogen om de maatschappelijke noden te lenigen. Mede gevoed door een nieuw oecumenisch elan kwam er een streven naar meer eenheid en samenwerking tussen de diverse religieuze stromingen. Hoewel religie in de politiek niet door de doorbraak werd uitgebannen, werd de verwevenheid van beide steeds meer 'verdacht'. Dit alles was zeker niet uitsluitend door de doorbraak in gang gezet, maar voor een doorbraakpartij als de PvdA waren het aanwijzingen dat het doorbraakideaal nog steeds *momentum* had en niet vroegtijdig moest worden afgeschreven.

Dit alles nam niet weg dat de PvdA met de doorbraakgedachte vooralsnog niet electoraal oogstte. Bij de parlementaire verkiezingen van 1948 verloor de partij zelfs twee zetels. Teleurgesteld merkte partijvoorzitter Koos Vorrink binnen het partijbestuur op dat de doorbraak, 'minder [was] geslaagd dan wij gewenst en gehoopt hadden'.³⁵ Onder druk van deze slechte electorale resultaten ontstond in 1948 een discussie over een nieuwe doorbraakstrategie. Waar de PvdA tot 1948 bewust uitdroeg dat zij open stond voor gelovigen van elke richting, werd in 1948 gediscussieerd of de partij daarnaast niet openlijker haar ongenoegen over confessionele politiek moest uiten.

De niet-religieuze Frans Goedhart kon het na de verkiezingen van 1948 niet laten om een deel van de schuld bij de Katholieke Werkgemeenschap in de PvdA te leggen. Zij onderscheidde zich onvoldoende van de KVP en polariseerde bovendien te weinig: 'Onze winst zit in de mogelijkheid om de K.V.P. aan te pakken en op den duur aan de K.V.P. krachten te onttrekken'.³⁶ Partijvoorzitter Koos Vorrink sloot zich daarbij aan en noemde de regeringssamenwerking met de KVP een gedeeltelijke handicap, omdat de verschillen tussen beide partijen voor katholieke arbeiders onvoldoende duidelijk werden. De harde lijn die Vorrink en Goedhart bepleitten, won in de daarop volgende jaren snel terrein. Het ging er in de woorden van PvdA'er en prominent van het

32 *Ibidem*, 34.

33 Beginselprogramma vvd, 1. <http://www.rug.nl/dnpp/politiekePartijen/vvd/beginselProgrammas/begProg48.pdf> (geraadpleegd op 10 mei 2011).

34 Vergelijk David M. Thompson, 'Ecumenism', in: Hugh McLeod (ed.), *The Cambridge History of Christianity* 9 (Cambridge 2006) 59-70.

35 iisc, Archief PvdA, inv.nr. 22C, Notulen partijbestuur d.d. 10 juli 1948, 1.

36 *Ibidem*, 4.

Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), Dirk Roemers om de KVP 'voor de keus te stellen, als wij de moed hiertoe hebben en dit het waard achten'.³⁷ De regeringssamenwerking kon daardoor immers wel op het spel komen te staan.

Daarmee droeg de PvdA de doorbraakgedachte op een nieuwe wijze uit. Hoewel de partij hetzelfde beginsel onderschreef, presenteerde zij het agressiever en richtte zij zich feller tegen confessionele politiek. Zoals fractievoorzitter Jaap Burger in 1953 stelde, maskeerden de confessionelen politieke tegenstellingen. Dat bleek volgens Burger uit de confessionele reactie op de oprichting van de vvd:

Schijnbaar was het daarmee de confessionele partijen gemakkelijk gemaakt. Immers zij hadden in feite te kiezen tussen Oud en Drees. Maar confessionele partijen kiezen nu eenmaal niet graag in maatschappelijke vraagstukken; die eten bij voorkeur van twee walletjes.³⁸

Burger verweet de confessionele partijen hiermee voornamelijk dat zij geen duidelijke keuze maakten tussen de progressieve politiek van de PvdA en de conservatieve politiek van de vvd. Op deze gronden noemde hij de KVP een partij die een 'koersloze zwerftocht over de politieke wateren' maakte.³⁹ Burger toonde zich daarmee de exponent van een bredere ontwikkeling in de partij. De doorbraak werd steeds meer geïnterpreteerd als strijdmiddel voor een democratie met 'duidelijke' tegenstellingen, waarmee een tegenstelling tussen conservatieve en progressieve partijen werd bedoeld. De verkiezingen van 1952 zijn voor die ontwikkeling bepalend geweest.

De onstuitbare doorbraak

De verkiezingscampagne van 1952 werd door de PvdA met hernieuwd enthousiasme ingezet. Gretig merkte partijbestuurslid E. F. Albrecht tijdens het verkiezingscongres van de PvdA op dat de christelijke partijen niet langer een onbedreigde veste vormden: zij stonden tegenover de realiteit van de doorbraak.⁴⁰ Geheel onverwacht boekte de PvdA drie zetels winst en kwam zij als grootste partij naar voren.⁴¹ Voor de PvdA betekende dit een belangrijke

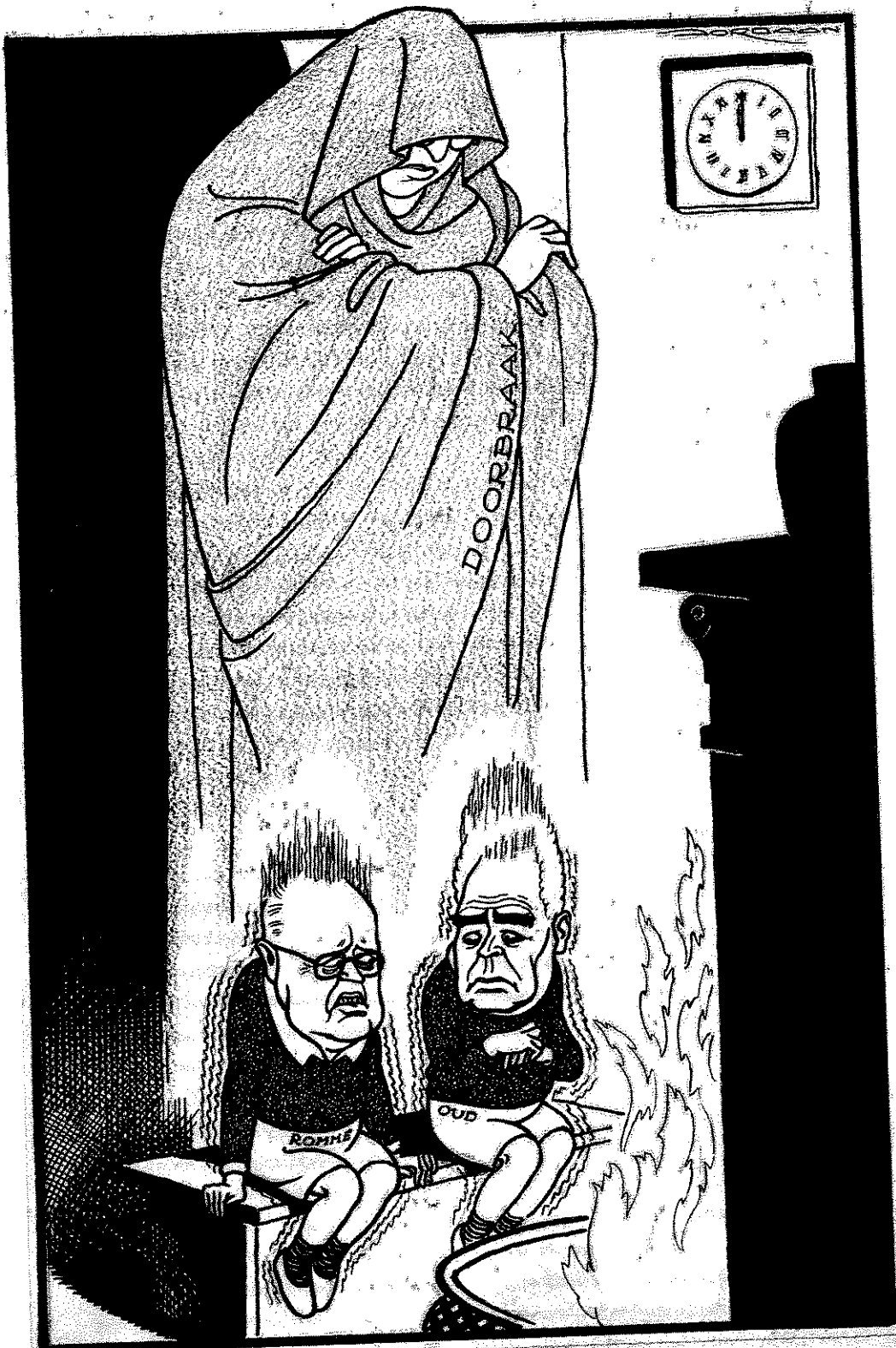
37 *Ibidem*.

38 J.J. Vorrink en J.A.W. Burger (eds.), *Waar staan wij? Ons antwoord op brandende vragen. Toespraken tot het vierde congres van de Partij van de Arbeid, gehouden door Koos Vorrink, algemeen voorzitter en mr. J.A.W. Burger, voorzitter van de P.v.d.A.-fractie in de Tweede Kamer* (Amsterdam 1953) 27.

39 *Ibidem*, 29.

40 iisc, Archief PvdA, inv.nr. 1959, 'Rede E.F. Albrecht, 19 april 1952 te Nijmegen', 10.

41 P.B. van der Heiden, 'Eindelijk een doorbraak? De verkiezingen van 1952', *Politiek(e) opstellen. Jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridische Faculteit 17* (1997) 59-71, aldaar 59.

„W-W-WE GEROVEN NIET IN S-S-SPOKEN...“

psychologische overwinning die ook in de pers werd gesignaleerd. *Het Vrije Volk* meende dat de winst van de PvdA uit de confessionele partijen voortkwam, *Het Parool* stelde dat ‘de vele malen vroegtijdig doodverklaarde’ doorbraak toch leek te slagen.⁴² De protestantse en katholieke pers analyseerde de zwakte van de eigen stromingen. Vooral het dagblad *Trouw* vreesde voor specifieke doorbraakwinst aan twee kanten, omdat christelijke partijen klem kwamen te zitten tussen de progressieve PvdA en de conservatieve vvd.

Of de verkiezingswinst van 1952 uit de doorbraakpropaganda voortkwam, valt moeilijk vast te stellen, maar het lijkt onwaarschijnlijk. Eerder onderzoek heeft aangetoond dat de verkiezingsstrijd zich niet in de eerste plaats op de doorbraak toespitste en maakt aannemelijk dat vooral de populariteit van PvdA-lijsttrekker Willem Drees aan de verkiezingszege bijdroeg.⁴³ Belangrijker is echter dat de winst van de PvdA destijds door vriend en vijand aan de doorbraak werd verbonden. Daarmee voedde het veronderstelde doorbraakeffect de zelfverzekerdheid van de PvdA en de zelftwijfel in confessionele kring.

Voor de PvdA was het verkiezingssucces een krachtig signaal om aan de ingezette koers vast te houden. De ontkoppeling van religieuze en politieke organisatievorming, waarop de PvdA van meet af aan had gehoopt, leek zich nu te voltrekken en werd als onomkeerbaar voorgesteld. ‘Wat thans is bereikt kan niet meer worden ongedaan gemaakt’ meende partijvoorzitter Koos Vorrink over de doorbraak naar het confessionele electoraat.⁴⁴ Het PvdA-congres hield hij een jaar later voor dat er ‘een toestand van crisis is ontstaan in de opbouw van het politieke partijwezen in Nederland’ omdat het voortbestaan van de confessionele partijen op het spel stond.⁴⁵ Natuurlijk zouden zij zich tot het uiterste inspannen om hun naderende ondergang af te wenden, maar Vorrink gaf hen weinig kans.

De strijd om de doorbraak werd na 1952 een strijd om de werking van het democratisch bestel, bedoeld om de kiezer maximale duidelijkheid te bieden en daarbij zelf electoraal garen te spinnen. De inzet voor religieuze samenwerking, die enkele jaren eerder nog de boventoon had gevoerd, verdween langzaam achter de coulissen. De PvdA zag in het vermeende succes van de doorbraak een ingrijpende ontwikkeling, die het politieke stelsel als zodanig zou veranderen omdat hierdoor definitief werd afgerekend met de dominantie van confessionele politiek.⁴⁶ Dat dit niet zonder slag of stoot

◀ L.J. Jordaan, ‘W- W- We geloven niet in s- s- spoken...!’, 26 april 1955. Atlas van Stolk, Rotterdam.

42 Van der Heiden, ‘Eindelijk een doorbraak?’, 69.

43 *Ibidem*, 71.

44 *Ibidem*.

45 Vorrink en Burger, *Waar staan wij?*, 11-12.

46 IISC, Archief PvdA, inv.nr. 22C, Notulen partijbestuur d.d. 1 september 1952, 3-4.

▲
L.J. Jordaan, 'De handschoenen opgenomen',
10 juni 1954.
Atlas van Stolk, Rotterdam.

gebeurde, bleek toen de bisschoppen in 1954 een herderlijk schrijven aan Nederlandse katholieken uitvaardigden waarin aandacht werd besteed aan de verhouding van de katholiek tot de hedendaagse samenleving. Het bisschoppelijk mandement behandelde verschillende facetten daarvan: de katholieke eenheid, sociale vraagstukken en de verhouding van de katholiek tot de dominante politieke stromingen.⁴⁷ Het laatste gedeelte van het mandement, waarin de bisschoppen het lidmaatschap van de PvdA ontraadden, veroorzaakte veel ophef.⁴⁸ Als reden voor hun advies noemden de bisschoppen dat de doorbraak naar de PvdA een even grote afbraak betekende van de katholieke zuil, terwijl de partij geen garanties kon bieden voor echte christelijke politiek.

Het mandement is later vaak geïnterpreteerd als een anachronistisch bisschoppelijk vermaan, een krampachtige poging van een katholieke elite om haar kudde in bedwang te houden. Feitelijk verkondigden de bisschoppen in 1954 echter weinig nieuws en werd de reeds bestaande oproep tot katholieke eenheid slechts herhaald. Een belangrijk deel van de katholieke en protestantse pers reageerde dan ook gematigd positief op het herderlijk schrijven.⁴⁹ De oproep tot katholieke eenheid was in hun beleving een positieve christelijke belijdenis die uit de verbondenheid met het katholicisme volgde. Opvallender was het feit dat in de progressieve pers, *Het Parool* voorop, commotie ontstond over een mandement dat feitelijk weinig anders deed dan de reeds bestaande oproep tot katholieke eenheid nog eens te herhalen. Meer dan de inhoud telde het gebaar. Onder invloed van de doorbraakgedachte was in sociaaldemocratische kringen het gevoel gegroeid dat confessionele partijen oneigenlijke elementen waren in de politiek, omdat zij godsdienst en politiek vermengden.

Zo groeide in PvdA-gelederen het idee dat een werkelijke, 'zuivere' democratie gevrijwaard was van deze vermenging. In het mandement mengden de bisschoppen zich rechtstreeks in het stemgedrag van katholieke kiezers: zij ontraadden katholieken om op de PvdA te stemmen. Voor de sociaaldemocraten stond dergelijke kerkelijke beïnvloeding gelijk aan ondemocratisch handelen, omdat de vrije keuze van de kiezer onder druk werd gezet. Dat was in strijd met de democratie die de PvdA met de doorbraak beoogde en de afkeuring uit sociaaldemocratische kringen was dan ook fel. In een persverklaring verklaarde het partijbestuur dat de PvdA bij haar oprichting 'een nieuw type van politieke partij tot stand [bracht], het

47 J. Hinke, 'Het bisschoppelijk mandement 1954 in pers en politiek, mei 1954-februari 1955', *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* 9 (1979) 73-116, aldaar 75.

48 *De katholieke in het openbare leven van deze tijd* (Utrecht 1954) 45.

49 Deze reacties zijn samengebracht in: J. Hinke, 'Het bisschoppelijk mandement 1954 in pers en politiek. Mei 1954-februari 1955', *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* 9 (1979) 73-116, aldaar 77.

partij-type van de doorbraak'.⁵⁰ Vanuit deze inzet voor zuivere kerkelijke en staatkundige verhoudingen in Nederland, maar ook ter wille van 'de beginselen van democratie en geestelijke vrijheid, waarop de Nederlandse samenleving is en dient te blijven gebouwd', weigerde de PvdA te aanvaarden dat 'de vrijheid van politieke partijkeuze wordt aangetast ten bate van de machtspositie van een confessionele partij'.⁵¹

Het mandement werd de inzet van de bijzonder felle verkiezingsstrijd van 1956. De PvdA won de verkiezingen en behaalde in het nieuwe parlement, dat van honderd naar honderdvijftig zetels werd uitgebreid, vijftig zetels. Dat was een spectaculair verkiezingsresultaat dat nadien slechts tweemaal licht is overtroffen. Was het doorbraakwinst? Dat is opnieuw de vraag. De KVP won bij de verkiezingen eveneens en de drie grote confessionele partijen leden per saldo geen verlies. Als er al sprake was van een doorbraakeffect – zoals partijbestuurslid en PvdA-verkiezingsanalist Joop den Uyl meende – dan was de omvang daarvan bescheiden.⁵² Niettemin sterkte de kwestie rond het mandement het geloof in het eigen gelijk binnen de PvdA en leek de doorbraak voor sociaaldemocraten niet te stuiten.

Socialisme in het slop

Hoe betrekkelijk het resultaat van de doorbraak was, werd in 1958 duidelijk toen de regeringssamenwerking met de KVP stopte en Willem Drees als PvdA-leider afzwaaide. Het vierde kabinet-Drees kwam in december 1958 ten val nadat de PvdA via een lijst met socialistische wensen de coalitiesamenwerking de wacht had aangezegd. Ontdaan van haar populaire lijsttrekker en besmet door de coalitiebreuk kon de PvdA de verkiezingen alleen maar verliezen. Het verlies van twee zetels viel het partijbestuur eigenlijk nog mee.⁵³

Niettemin overheerste een besef van crisis. De doorbraak bleek minder onstuitbaar dan gedacht, de confessionele partijen hadden zich gehandhaafd en de democratie die de PvdA voor ogen had, gevrijwaard van confessionele partijen, leek verder weg dan voorheen. Intussen verminderde de geslotenheid van de religieuze stromingen die aanvankelijk met de doorbraak was bestreden, ook zonder hulp van de PvdA. In de vroege jaren zestig ontstond vooral in katholieke kringen meer toenadering tot protestanten en

50 IISG, Archief PvdA, inv.nr. 23A, Verklaring van het partijbestuur d.d. 8 juni 1954, 1-2.

51 *Ibidem*.

52 Joop den Uyl, destijds directeur van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, rekende voor een partijbestuursvergadering van 1956 de vermeende doorbraakwinst uit. De vooraan-

staande sociaaldemocraat Hein Vos kon daar niet op wachten en had op een papiertje zelf alvast de doorbraakwinst voorgerekend. IISG, Archief PvdA, inv.nr. 23C, Notulen partijbestuur d.d. 21 juni 1956, 1, 3.

53 IISG, Archief PvdA, inv.nr. 23E, Notulen partijbestuur d.d. 17 maart 1959, 1.

buitenkerkelijken. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) droeg bij aan grotere openheid van de katholieke kerk. Bovendien werd de organisatierang op religieuze grondslag intern ter discussie gesteld in het lijvige katholieke rapport *Welvaart, welzijn en geluk*.⁵⁴ De nationale eenheid tussen protestanten, katholieken en buitenkerkelijken groeide, maar de confessionele partijen verdwenen niet.

De PvdA was zich scherp bewust van dat probleem. De angst ontstond dat de sociaaldemocratie belangrijke successen had geboekt, maar juist daardoor een achterhoedegevecht dreigde te voeren. Jaap van den Bergh, de toenmalige jongerensecretaris van de PvdA, schreef het verlies van het sociaaldemocratische profiel toe aan twee ontwikkelingen: het (gedeeltelijk) slagen van de doorbraak, die hierdoor aan actualiteitswaarde had ingeboet en de totstandkoming van de belangrijkste socialistische wetgeving die door de PvdA was geëntameerd.⁵⁵ Ook de toenmalige directeur van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, Joop den Uyl, constateerde bezorgd dat

wij met de partij in dood tij zijn aangeland. [...] het socialisme heeft zijn taak van emancipatie van de arbeidersklasse tot een goed eind gebracht. [...] Er is behoefte aan nieuw idealisme.⁵⁶

Voor beide analyses valt wel wat te zeggen. De doorbraak had zijn rol als parool voor nationale eensgezindheid verloren; dit thema sprak ruim tien jaar na de bevrijding bovendien minder aan. Ook de voorttrekkersrol van de PvdA op het gebied van de sociale wetgeving leek uitgespeeld. Nu onder Drees de basis voor de verzorgingsstaat was gelegd en de invloed van religie op het stemgedrag leek af te nemen, ontstond de vraag welk perspectief het socialisme voor de jaren zestig te bieden had.

Het optimisme over de onmiskenbare ondergang van de confessionele politiek, die uiteindelijk door de doorbraak zou worden afgebroken, bleef niettemin behouden. Joan Willems, voorzitter van de Katholieke Werkgemeenschap, stelde in het partijbestuur dat

de appels moeten worden geplukt waar ze nu aan de bomen hangen: er is een aantal confessioneel stemmende arbeiders die gaat (sic) twijfelen of het stemmen op een confessionele partij wel juist is.⁵⁷

54 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 95.

55 IISG, Archief PvdA, inv.nr. 37, 'Nota betreffende het schaduw-kabinet' d.d. 12 oktober 1962, 2.

56 *Ibidem*, inv.nr. 24A, Notulen partijbestuur d.d. 12 mei 1960, 6.

57 *Ibidem*, inv.nr. 23E, Notulen partijbestuur d.d. 17 maart 1959, 3.

Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1962 benadrukte verkiezingsanalist Den Uyl dat de doorbraakwinst in protestants-christelijke richting bleef bestaan.⁵⁸ Zijn collega Corstiaan Kleywegt meende in dezelfde vergadering dat christelijke kiezers de doorbraak steeds beter begrepen en vond het eigenlijk 'verrassend dat de K.V.P. zich op dit niveau heeft gehandhaafd'.⁵⁹ Ook partijbestuurslid Hendrik Engelsman meende dat 'de victorie van de doorbraak' zou komen.⁶⁰ Zo bleef de doorbraakgedachte van invloed: veel PvdA-prominenten bleven van mening dat de strijd voor loskoppeling van religie en politiek zich uiteindelijk zou uitbetalen.

Crisis leidt vaak tot herbezinning en de PvdA vormde op die regel geen uitzondering. Op de achtergrond werkten de sociaaldemocraten geleidelijk aan de vernieuwing van de Nederlandse sociaal-democratie, onder andere door de aanhoudende inzet voor een heldere democratie, zoals die sinds de doorbraak was beoogd. Een duidelijk voorbeeld van dergelijke vernieuwingspogingen is het voorstel van Jaap van den Bergh uit 1962 om een Nederlands schaduwkabinet te formeren.⁶¹ Als de PvdA de confessionele partijen verweet dat zij geen duidelijke politieke keuze voor progressief of conservatief maakten dan moest de partij zelf het goede voorbeeld geven, vond de jongerensecretaris. Daarom stelde hij voor om in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 een schaduwkabinet te vormen naar Brits voorbeeld. Op deze manier kon de PvdA de kiezer voor de keuze stellen tussen progressief beleid (het schaduwkabinet) of conservatisme (liberale en conservatief-confessionele politiek). De voordelen strekten verder dan deze duidelijkheid: via een schaduwkabinet kon de PvdA ook haar invloed in de kabinetsformatie sterker doen gelden en werd zij minder afhankelijk van een uitnodiging aan de onderhandelingstafel van de KVP.⁶² Zo kon de PvdA, via de vorming van een schaduwkabinet, zelf de gewenste 'twee partijen-situatie' forceren door de kiezer voor de keuze tussen progressief en conservatief te plaatsen.⁶³

Vernieuwing van de democratie

Aanvankelijk werd het voorstel van Van den Bergh binnen het partijbestuur als onwerkbaar betiteld en weggewuifd.⁶⁴ Dat veranderde toen de PvdA in 1963

58 *Ibidem*, inv.nr. 24D, Notulen partijbestuur d.d. 19 maart 1962, 2.

59 *Ibidem*, 4.

60 *Ibidem*, Notulen partijbestuur d.d. 8 juni 1962, 6.

61 *Ibidem*, Notulen partijbestuur d.d. 20 september 1962, 5. Een overzicht van de totstandkoming van latere schaduwkabinetten is te vinden in W. van Hennekeler, 'De PvdA en de Progressieve Volks-

partij', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* 7 (1986) 94-114.

62 *Ibidem*, inv.nr. 37, 'Nota betreffende het schaduwkabinet' d.d. 12 oktober 1962, 2.

63 *Ibidem*.

64 *Ibidem*, inv.nr. 24C, Notulen partijbestuur d.d. 15 november 1962, 2.

zélf het slachtoffer werd van een kabinetsformatie die de sociaaldemocraten als uitgesproken schimmig beschouwden. Bij de verkiezingen van 1963 had de PvdA fors moeten inleveren terwijl de KVP juist won. Tijdens de kabinetsformatie kregen de katholieken daarom het initiatief en speelden zij de PvdA en de VVD slim tegen elkaar uit door een keuze voor een van beide coalitiepartners zo lang mogelijk uit te stellen.⁶⁵ De PvdA wilde graag regeren en was daarom bereid tot aanzienlijke concessies. Toch werden de sociaaldemocraten na een lang onderhandelingsproces buitenspel gezet, wat leidde tot grote verontwaardiging. Toen het rechts-confessionele kabinet-Marijnen in 1963 op het bordes verscheen, heerste binnen de PvdA een verbitterde stemming. De formatie van 1963 had voor de sociaaldemocraten nog eens duidelijk onderstreept dat de KVP, vanwege haar middenpositie, in de onderhandelingen over coalitievorming grote politieke macht bezat.⁶⁶

Woede over de gang van zaken rond de kabinetsformatie gaf de discussie over democratische vernieuwing binnen de PvdA een beslissende duw in de rug. Kort voor de verkiezingen was de interne partijcommissie Parlementaire Democratie ingesteld die onderzoek verrichtte naar de werking van de Nederlandse democratie.⁶⁷ In de commissie zaten veel ervaren sociaaldemocraten die de vroege doorbraakperiode van de PvdA ten volle hadden meegemaakt, waaronder oud-fractievoorzitter Jaap Burger en Joop den Uyl. Met de formatie nog vers in het geheugen werd de commissie al snel een broedplaats voor anti-confessionele sentimenten, waarvoor de doorbraak de ideologische achtergrond vormde.

De opvattingen van commissielid Den Uyl zijn daarvoor illustratief. Volgens Den Uyl zagen confessionelen het parlement vooral als een plaats waar verschillende groeperingen evenredig vertegenwoordigd moesten worden.⁶⁸ Sociaaldemocraten hadden naar zijn mening echter een verder strekkende ambitie: voor hen betekende democratische politiek in de eerste plaats dat de kiezer maximale duidelijkheid werd geboden. Hoewel Den Uyl een jaar eerder de nota-Van den Bergh had afgewezen, toonde hij zich nu een groot voorstander van coalitievorming vóór de verkiezingen. Zo bood de PvdA maximale duidelijkheid aan de kiezer en werkte zij mee aan een democratie waarin de kiezer als gevolg van 'sterkere polarisering [...] meer meekiest'.⁶⁹

Den Uyl legde in zijn betoog zowel de nadruk op het belang van een schaduwkabinet, als op de scheiding van conservatieve en progressieve

65 P.F. Maas, *Kabinetsformaties 1959-1973* ('s-Gravenhage 1982) 106-107.

66 Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam, Nijmegen 1999) 306.

67 IISG, Archief PvdA, inv.nr. 24C, Notulen partijbestuur d.d. 16 mei 1963, 1-2.

68 *Ibidem*, inv.nr. 1427, Notulen subcommissie tweekamerstelsel d.d. 28 april 1964, 3.

69 *Ibidem*, 4.

politiek. Hij kreeg daarin algemene bijval.⁷⁰ Zijn collega-commissielid Jan Schilthuis meende bovendien dat de problemen van het parlementaire stelsel in Nederland veel kleiner zouden zijn als de confessionele partijen niet bestonden, die immers 'geen duidelijke politieke richting vertegenwoordigen [...] vooral nu de ontwikkeling zo is, dat de KVP op de wip zit'.⁷¹ Toen het concept-eindrapport van de commissie Parlementaire Democratie in 1965 binnen het partijbestuur werd gesproken, merkte partijbestuurslid Jo van der Hoeven op: 'Onze gedachten zijn er van uitgegaan (sic), dat wij moeten optreden als een splijtzwam, n.l. als een blok dat tussen de confessionele partijen wordt gewrongen'.⁷²

In de nadruk op de scheidslijn tussen progressieve en conservatieve politiek, in de afkeer van confessionele partijen die deze 'werkelijke' politieke tegenstelling maskeerden en in de wens om de confessionele partijen te splitsen door als splijtzwam op te treden, toont zich de kern van de eerdere doorbraakgedachte. De blijvende betekenis van de doorbraakgedachte voor de PvdA werd ook in de tijd zelf onderkend. Zoals partijvoorzitter Sjeng Tans in februari 1966 stelde toen de christelijke grondslag van de KVP aan de orde kwam, was het tijd

dat de Partij van de Arbeid de discussie weer in handen neemt en het initiatief wordt genomen om te kijken of nu kan geschieden wat in 1945 niet is gelukt.⁷³

Het was tijd om de doorbraak te voltooien. Jaap Burger voegde daar een maand later aan toe dat hij het confessionalisme in de Nederlandse politiek sowieso als een aflopende zaak beschouwde.⁷⁴

Langverwachte polarisatie

Hoe groot de inzet van de PvdA voor een heldere democratie ook was, tot een inzichtelijke coalitievorming leidde dat in 1965 niet. In dit jaar kwam het confessioneel-liberale kabinet-Marijnen onverwacht ten val toen het de bewindslieden niet lukte tot een akkoord te komen over het al dan niet toestaan van commerciële televisie in de Nederlandse ether. Hierna werden geen nieuwe verkiezingen uitgeschreven, maar werd direct een formateur aangezocht die de mogelijkheden voor een nieuwe coalitie onderzocht. Het werd een coalitie over links en zo trad de PvdA in 1965, zonder tussentijdse

70 *Ibidem*, inv.nr. 1427, Notulen subcommissie tweekamerstelsel d.d. 4 februari 1964, 3-4.

71 *Ibidem*, d.d. 16 januari 1964, 2.

72 *Ibidem*, inv.nr. 24G, Notulen partijbestuur d.d. 15 juli 1965, 11.

73 *Ibidem*, Notulen partijbestuur d.d. 23 februari 1966, 4.

74 *Ibidem*, Notulen partijbestuur d.d. 17 maart 1966,

5.

verkiezingen, toe tot het kabinet-Cals dat nu nog twee jaar kon regeren. Vanuit de regeringspositie kon de PvdA zich minder sterk afzetten tegen de confessionele partijen, al werd de interne partijdiscussie over democratische vernieuwing onverminderd voortgezet.

Mogelijkheden voor expliciete polarisatie dienden zich aan toen het kabinet-Cals in oktober 1966 viel tijdens de Nacht van Schmelzer. De aanleiding daartoe is vaak genoemd. Nadat een KVP-fractielid een gat in de rijksbegroting voor 1967 had ontdekt, diende KVP-fractievoorzitter Norbert Schmelzer een motie in voor een deugdelijker financiële dekking.⁷⁵ De motie werd door Jo Cals, premier namens de KVP, uitgelegd als een motie van wantrouwen tegen hemzelf en leidde tot het aftreden van het kabinet. Zo kwam een KVP-premier door zijn eigen fractievoorzitter ten val. De commotie die uitbrak is klassiek geworden. De toenmalige minister van Financiën Anne Vondeling verweet Schmelzer 'moord met voorbedachten rade', de journalist Ed van Westerloo, die het gebeuren gadesloeg, besloot 'in 'n flits' dat hij 'de pest [had] aan het gedrag van Schmelzer', de (veronderstelde) 'traan van Cals' behoort tot de bekendste momenten uit de Nederlandse journalistiek.⁷⁶

Nadat de eerste storm rond de Nacht was gaan liggen leek de Nederlandse politiek ingrijpend veranderd. Het is niet overdreven te stellen dat 'de Nacht', als waterscheiding in de naoorlogse parlementaire geschiedenis, de blik van een generatie parlementair journalisten, politieke wetenschappers en historici heeft bepaald. De Nijmeegse historicus J. Bosmans sprak van een 'ware aardverschuiving', Hans Righart beschouwde de Nacht van Schmelzer, in navolging van de politicoloog Arend Lijphart, als het einde van de verzuilde Nederlandse politiek.⁷⁷ Volgens de politicoloog Philip van Praag werd die kentering voornamelijk bewerkstelligd doordat een nieuwe generatie het heft in handen nam in de Nederlandse politiek. Politieke jongeren, verenigd in D'66 en in de PvdA-pressiegroep Nieuw Links hebben zich volgens Van Praag vanaf het midden van de jaren zestig een weg gebaan in de Nederlandse politiek met hun pleidooi voor 'polarisatie', de scherpe tegenstelling tussen links en rechts die kenmerkend zou worden voor het politieke landschap van de jaren zeventig.⁷⁸ Volgens Van Praag had de polarisatiestrategie binnen de PvdA drie kenmerken. Ten eerste streefden de sociaaldemocraten naar het

75 Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, 79.

76 Willem Breedveld en Peter Bootsma, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Amsterdam 1999) 12; Frank van Vree, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996) 93; Jan Bank, 'De dramatisering van de nacht van Schmelzer', *Jaarboek mediageschiedenis* 3 (1991) 265-286, aldaar 265.

77 Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, 80; Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 210; Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (zevende druk; Haarlem 1988) 11.

78 Van Praag, *Strategie en illusie*, 8-9.

splitsen van het Nederlandse electoraat in een progressief en een conservatief deel.⁷⁹ Ten tweede poogden zij een zelfstandige progressieve meerderheid te verkrijgen. Ten derde streefde de PvdA naar coalitievorming voorafgaand aan de verkiezingen, zodat de kiezer vooraf maximale duidelijkheid werd geboden in de latere kabinetsformatie.

Geen van de bovengenoemde drie kenmerken was in 1966 wezenlijk nieuw en geen van deze drie kenmerken was in eerste instantie door een jongere generatie uitgedacht. Het feit dat dit tot nu toe onopgemerkt is gebleven, komt voort uit de beperkte aandacht voor de manier waarop in de periode 1945-1965 werd gedacht en gediscussieerd over de werking van de democratie. De naoorlogse wederopbouw heeft veel meer aandacht gekregen en is welhaast tot een alomvattende verklaring voor de binnenlandse politieke ontwikkelingen uitgegroeid. Vanuit dat perspectief verschijnt de PvdA al snel als consensusgerichte partij die, in tegenstelling tot haar zusterpartijen in het buitenland, de ideologische ketenen afwierp om met de KVP samen te werken aan de wederopbouw van Nederland.

De geschiedenis van de opkomende doorbraakgedachte laat zien dat achter deze vermeende ideologische matiging een harde politieke agenda schuilde. De PvdA heeft vanuit een wens tot maatschappelijke eenheid en heldere politieke tegenstellingen vanaf haar oprichting felle kritiek geuit op de verwevenheid van godsdienst en politiek. Daarnaast bleek dat deze kritiek zich niet tot de PvdA beperkte, maar ook in religieuze kringen weerklank vond. In de vroege jaren vijftig ontwikkelde de doorbraakgedachte zich vervolgens van pleidooi voor maatschappelijke eenheid tot strijdmiddel om een fundamentele tegenstelling tussen progressieve en conservatieve politiek te creëren en daarmee de confessionelen in de conservatieve hoek te dwingen. Het bisschoppelijk mandement van 1954 liet zien dat de PvdA in dit opzicht de politieke agenda bepaalde en dat ondermijnde – onbedoeld – het zelfvertrouwen van de confessionele partijen, in het bijzonder de KVP. Daar stond tegenover dat de PvdA zich in de jaren vijftig verkeek op de effectiviteit van de doorbraakgedachte als electorale strategie: vermoedelijk was de ‘premierbonus’ belangrijker voor haar verkiezingszeges dan de doorbraakgedachte zelf. Zo werd de hoop op een doorbraak maatgevend voor de strategische koers die de PvdA in de jaren vijftig uitzette.

Ten slotte bleek dat de wens tot democratische duidelijkheid van de PvdA in de oppositie (1959-1965) leidde tot gedachten over democratie die vaak aan de late jaren zestig worden toegeschreven: een schaduwkabinet, een heldere tegenstelling tussen progressief en conservatief en een grote weezin tegen de rol van de KVP in de coalitievorming. Aandacht voor die vernieuwingsgedachte betekent meer dan een relativering van de gedachte

dat in de jaren zestig ‘alles nieuw was’. Het geeft inzicht in het democratisch denken in de jaren vijftig, de politieke vragen die daarbij kwamen kijken en de antwoorden die daarop zijn gezocht. Daaruit blijkt dat deze periode aanmerkelijk meer heeft betekend voor democratische gedachtevorming dan het leveren van een sociaal-economische onderbouw waarop de democratische revolutie van de jaren zestig haar werk kon doen. ◀

Bram Mellink (1985) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit en aan de Universiteit van Amsterdam. In 2008 studeerde hij *cum laude* af op de masterscriptie ‘Prille polarisatie. De PvdA en haar strijd voor politieke ontzuiling (1946-1966)’. Sindsdien bereidt hij aan de Universiteit van Amsterdam een proefschrift voor over ontzuiling en multiculturalisme in het Nederlandse onderwijs sinds 1945. Daarnaast schreef hij in 2009 in opdracht van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad, adviesraad van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), het lustrumboek *Kennis en kennissen. Een kleine geschiedenis van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad (1959-2009)* (Amsterdam 2009). Email: A.G.M.Mellink@uva.nl.